

PARS LETTERARIA ET LINGUISTICA

Zbigniew DANEK

Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0002-5905-9272>

LUCJUSZ ANNEUSZ SENEKA – NIEWDZIĘCZNY SYN ZIEMI HISZPAŃSKIEJ

LUCIUS ANNAEUS SENECA – UNGRATEFUL SON OF THE SPANISH LAND

The author of this article discusses the question to what extent Lucius Annaeus Seneca – born in *Hispania*, and today exceptionally venerated in this country as a precursor of the “Spanish” mentality – felt he belonged to this land, and to what extent his feelings towards it were expressed in his writings. An analysis of his creative output leads to the conclusion that he felt little affection for the land of *Hispania*, since in his writings there are almost no references to it, and perhaps the only trace of his connection with his native country is his youthful epigram *Ad Cordubam*, in which, however, he shows more warmth towards himself than towards the city. The perceived lack of any more significant declarations of “Spanish” nationality, however, does not so much testify to his pettiness as to his stoic distance from the ethnic and political barriers that divide the community of mankind that constitutes a whole for him.

Keywords: Spanishness, Seneca, reminiscences, transnationality

Słowa kluczowe: hiszpańskość, Seneka, reminiscencje, ponadnarodowość

Refleksja nad istotą, lecz i pewną immanentną słabością hiszpańskiego ducha narodowego, która zrodziła się w Hiszpanii po klęskach roku 1898, w różnym szła kierunku, lecz swą pożywkę znajdowała w znacznej mierze w idei, z jaką w słynnym swoim *Idearium español* wyszedł Ángel Ganivet, uznawany za prekursora

też intelektualnej aktywności hiszpańskich myślicieli. Doszedł on mianowicie do przekonania, że ów brak mobilizacji dostatecznej, aby sprostać wymaganiom epoki, ma swoje źródło w stoickim charakterze hiszpańskiej mentalności, a dokładniej w pewnym „senekizmie”, którym przesiąknięta jest tradycja kulturowa Hiszpanii. W nurcie przeróżnych podejmujących tę myśl dywagacji i interpretacji, jakie zdominowały debatę polityczno-historiozoficzną owych lat¹, wyróżnia się swą aktywnością María Zambrano, czerpiąca z idei zaszczerpionej przez Ganimeta inspirację do tego, by w sposób twórczy i płodny dla jej własnego rozwoju intelektualnego wykazywać zarówno immanentną „hiszpańskość” samego Seneki, jak też obecność jego myśli i ducha we współczesnej hiszpańskiej mentalności². Tej właśnie tradycji intelektualnej, przesadnie wręcz eksponującej związek, jakie łączyć miały antycznego myśliciela z miejscami, z których pochodził, zawdzięczać należy trwałą do dzisiaj popularność, jaką cieszy się Seneka wśród mieszkańców tej części Półwyspu Iberyjskiego³.

Co wspólnego mógł mieć ten pobłażliwy dla ludzkich słabości stoik z impulsywnym w swych zachowaniach Hiszpanem? María Zambrano odchodząc od owych stereotypów, wskazuje szereg takich elementów wspólnych jednej i drugiej postawie życiowej, a więc zarówno pewną niechęć czy nawet niezdolność do spójnego, konsekwentnego myślenia, jak też obecność w tej na ogół racjonalnej postawie swoistego pierwiastka religijnego, jak następnie skłonność do odchodzenia od ideału kontemplacyjnego ku intensywnej aktywności życiowej, jak wreszcie pewne akcenty życiowego pesymizmu i rezygnacji, znajdujących swą „konsolację” w przynoszącym pociechę rozumowaniu⁴. Na ile jej diagnoza jest trafna, niech oceniają socjologowie wraz z historykami myśli filozoficznej, natomiast kwestia patriotycznego zaangażowania, czyli zasług antycznego myśliciela, które uzasadniałyby aż tak daleko idącą wzajemność jego współczesnych nam ro-

¹ Por. Baldwin 2020: 18: “But little could Ganimet imagine, given his early death, that his idea of an inherent senequismo in Spain and an innate Spanishness in Seneca would have such a strong and fertile afterlife. It remained at the centre of the debate on the origins of Spain through three decades”.

² Por. Baldwin 2020: 13: “But it is María Zambrano, a feminist republican intellectual in exile after 1939, who finally establishes a clear, defended and understandable theory of Spanish senequismo in her truly remarkable, intelligent and charming essay *El Pensamiento Vivo de Seneca*”; por. Kruszyńska 2016: 487: „To w głównej mierze bowiem Zambrano przyczyniła się do umocnienia mitu o Senecie-Hiszpanie oraz o stoickości Hiszpanii”.

³ Por. Jagłowski 2002: 186: „Niespotykaną gdzie indziej, stałą i powszechną popularnością cieszył się wśród Hiszpanów mieszkaniac Kordoby – Seneka”.

⁴ Por. Jagłowski 2002: 186: M. Zambrano wyjaśnia, iż bierze się ona stąd, że Seneka nie dbał o odstręczającą Hiszpana logiczną spójność własnego dzieła oraz dlatego, że proponowana przez niego racjonalność jest tego rodzaju, iż pozwala swobodnie czerpać zarówno z religii, jak i z filozofii. Zasady tej racjonalności nie domagają się ponadto poszukiwania prawdy dla niej samej, nie skłaniają do życia czysto kontemplacyjnego, lecz pozwalają na zaangażowanie w życie; por. Baldwin 2020: 14: “The features she identifies are, in broad lines, the following: reason as relief and consolation, resignation, intellectual participation in society, compatibility with Christian rhetoric, intellectual fatherhood, the importance of time, ‘strategic pessimism’, and aesthetic ethics”.

daków, jest zagadnieniem, na którym chciałby się skupić piszący te słowa. Swoje poniższe rozważania zamierzam poświęcić obecności w zachowanych pismach Seneki wszelkich reminiscencji bądź innego rodzaju deklaracji, które wskazywałyby na to, że w jakiś sposób bliska mu była ziemia, na której spędził pierwsze lata swojego życia.

Poszukując elementów hiszpańskiej⁵ tożsamości Lucjusza Anneusza Seneki nie biorę oczywiście pod uwagę jego dokonania *stricte* literackiego, jakim są napisane przez niego tragedie, osadzone w greckiej tradycji mitologicznej, lecz obszerny zbiór jego pism określanych jako filozoficzne⁶. Otóż okazuje się, że pomijając całkowity brak w tych pismach wszelkich śladów patriotyzmu lokalnego, na co wskazuje zupełna w nich nieobecność takich wydawałoby się znaczących dla Seneki określeń, jak geograficzne nazwy „Hiber”, „Baetis”, czy „Cordoba”, również samo określenie Hiszpanii, bądź jej mieszkańców, wystąpi w rozczarowująco nielicznych i bardzo standardowych sytuacjach. Są to wyłącznie wzmianki o charakterze topograficznym, czy też historiograficznym, gdzie Hiszpania występuje jako teatr określonych działań wojennych, czy wreszcie informacje „katalogujące” samych Hiszpanów jako jeden z ludów podległych rzymskiemu panowaniu i niczym się spośród nich nie wyróżniający. Píše więc Seneka o Pirenejach oddzielających Hiszpanię od Galii (*Nat. quaest.* 1,9,5–6), o jej skrajnym dla ówczesnego świata położeniu (*Ibid.* 1,13,1–4), o morzu położonym między nią a Afryką (*Ibid.* 6,30,3,1–4), o Hiszpanii jako miejscu zmagania Rzymian z Punijczykami (*Dial.* 12,7,2,5), bądź ich własnej wojny domowej (*Ibid.* 10,5,2,1–3), nie obdarzając tej ziemi żadnym wskazującym na swój jakikolwiek z nią związek epitetem. Hiszpanie z kolei pojawiają się wspólnie z Gallami i ludami bliskowschodnimi jako sprawcy godnej pożałowania rzezi (*Dial.* 3,11,4,1–4), jako jeden z ludów penetrujących nierówne tereny Korsyki (*Ibid.* 12,7,9,2), czy jako „beneficjenci” liberalnej polityki rzymskich imperatorów, z czytelnym akcentem przygany pod adresem „princepsa”, szafującego obywatelstwem rzymskim na rzecz wszystkich Greków, Gallów, Hiszpanów, czy mieszkańców Brytanii⁷. W pismach Seneki nie znajdujemy żadnej deklaracji potwierdzającej jakikolwiek sentyment, którym darzyłby on swój kraj, bądź co bądź, ojczysty.

W opisanej sytuacji szczególna uwaga należy się przypisywanemu mu drobniarzowi poetyckiemu, który zdaje się przeczyć powyższemu uogólnieniu. Jest to epigram „Ad Cordubam”, kilkanaście wierszy utrzymanych w dystychu elegijnym, dających wyraz rozżaleniu wygnańca skazanego na pobyt na skalistej Korsyce,

⁵ Posługuję się określeniem Hiszpania/hiszpański w kategoriach używanych przez Senekę, a nie we współczesnym znaczeniu tych słów.

⁶ Dodam, że kwerenda objęła również *Zagadnienia przyrodnicze* Seneki (*Quaestiones naturales*) oraz przypisywaną mu satyrę *Udźnienie boskiego Klaudiusza* (*Apocolocyntosis divi Claudii*) – z rezultatem nieodbiegającym od średniego wyniku owych poszukiwań.

⁷ *Apocoloc.* 3,3,3–4: *constituerat enim omnes Graecos, Gallos, Hispanos, Britannos togatos uidere.*

a kierowanych do wymienionego w tytule jego miasta rodzinnego. Można się domyślać, że utwór napisany został w latach relegacji Seneki na ową niegościnną wyspę, a więc w tym czasie, kiedy powstawała jego konsolacja kierowana do matki Helwii, pełna już akcentów stoickich, co z kolei nasuwa wątpliwości dotyczące autentyczności tej poetyckiej deklaracji⁸. Nie jest bowiem ów epigram świadectwem skromnej powściągliwości, jaka winna cechować stoika. Znajdziemy w nim wprawdzie dość rozbudowaną część epicką, będącą wspomnieniem walk, których teatrem stała się owa perła Andaluzji, lecz jest to zaledwie element barokowej wręcz hiperboli, jaką w całości stanowi zakrawający na parodię utwór. Wynika zeń, iż dla miasta rodzinnego Seneki tamte wojenne zniszczenia oraz zagrożenia były doświadczeniem mniej trudnym do zniesienia niż przymusowy pobyt na niegościnniej ziemi jej wieszczka i chluby⁹. Ponieważ nie jest zrozumiała motywacja, jaką kierowałby się ktoś czyniący w imieniu Seneki tego rodzaju deklaracje, pozostaje przyjąć, że we wspomnianym utworu silnym akcentem odzywa się autoironia, czy wręcz autoszyderstwo, znużonego powagą stoickiej mądrości młodego myśliciela. Nie odzywają się w nim natomiast z pewnością jakiegokolwiek akcenty tęsknoty, miłości czy przywiązania jego autora do miasta uwiecznionego w tymże epigramie.

W sytuacji, gdy wyczerpują się możliwości odnalezienia w zachowanych piśmach Seneki najmniejszego śladu jego przywiązania do miejsc, z których pochodził, pozostaje jedynie wskazać na możliwe przyczyny tej obojętności w stosunku do ojczyzny Hiszpanii wrażliwego skądinąd artysty i myśliciela. Nie bierzemy raczej pod uwagę wyjaśnienia, jakie nasuwa interpretacja własnych jego słów: *Illius manibus in urbem perlatus sum* (*Dial.* 12,19,2), z którą wychodzi P. Grimal, uznający, że Seneka w czasie, gdy znalazł się w Rzymie, „był jeszcze tak malutki, że podróżował na kolanach ciotki, przyrodniej siostry Helwii” (Grimal 1994: 36), jako że mało prawdopodobne jest, by w niemowlęcym bodaj wieku odbywał on tak długą podróż i to bez matczynej opieki. Wyjaśnieniem w tym przypadku byłoby przyjąć, że ze względu na bardzo wczesną translokację do stolicy imperium nie zachowały się w świadomości młodego człowieka żadne obrazy stron rodzinnych, które tym samym pozostawałyby dlań tylko miejscem na ówczesnej mapie świata. Oczywiście „kolana” w przytoczonej deklaracji Seneki są wyłącznie inwencją interpretacyjną P. Grimala¹⁰, gdyż w oryginale mamy „ręce”, użyte

⁸ Por. Lucii Annaei Senecae opera omnia quae supersunt 1829: 410: *Nobis haec et sequentia, quibus se auctor maximis laudibus extollit, probare videntur hoc Epigramma non ab ipso Seneca, sed ab aliquo declamatore sub eius nomine scriptum fuisse* [komentarz wydawcy].

⁹ *Ad Cordubam*, 3–4: *Nunc longinqua tuum deplora, Corduba, vatem: / Corduba non alio tempore maesta magis*; por. *ibid.*, 13–14: *Ille tuus quondam magnus, tua gloria, civis, / Infigar scopulo. Corduba, solve comas*.

¹⁰ Który *notabene* nieco dalej stwierdza, co następuje: „stanie się jasne, że rodzina Anneuszy nie przeniosła się po narodzinach młodszego syna do Rzymu, lecz pozostała w swoim rodzinnym mieście (Grimal 1994: 36). Dodajmy, że podobnie rzecz ujmuje L. Jachimowicz (2004: 26), według którego Seneka został wysłany do Rzymu przez swego ojca „we wczesnej młodości”.

najprawdopodobniej w znaczeniu przenośnym¹¹. O tym, że jakiś obraz Hiszpanii zachował się jednak w świadomości Seneki, świadczy to, iż ze znajomością rzeczy pisze o obuwiu i nakryciach głowy „Kantabryjczyków”, a także o słownictwie, jakim się oni posługują (*Dial.* 12,7,9,3–4).

Kolejnym wytłumaczeniem takiego, nazwijmy go, oschłego stosunku Seneki do ojczystej Hiszpanii może być wskazanie na dostrzeganą niekiedy „drugą stronę” jego natury, to znaczy na słabości, którym mimo deklarowanej stoickiej postawy jednak ulegał. Ile prawdy było w pomówieniach go o rozwiązłość erotyczną, które stały się przyczyną jego wygnania, trudno obecnie dociec, prawdą jest natomiast, że z nie zawsze chwalebłą zapobiegliwością zgromadził niepomierny majątek, że wplątany był w różne gry polityczne, że wiele było pozy w jego wzorowanych na Sokratesie zachowaniach. Nie jest też jasne, czy swojej wysokiej pozycji w Rzymie czasów Nerona nie zawdzięczał miłostkom łączącym go z Agrypiną¹². Zatem człowiek w myśl tych informacji, czy pseudoinformacji, bez miary oddany namiętnościom oraz żądzy bogactwa i panowania byłby zdolny do tego, by wyzbyć się wszelkich sentymentów, w tym uczuć, jakie winien żywić w stosunku do ziemi ojczystej.

Podchodząc jednak do tych sensacyjnych i nie do końca sprawdzonych informacji z należytą dozą sceptycyzmu, warto wszelako zastanowić się nad jeszcze jednym wyjaśnieniem obojętności, jaką okazuje Seneka rodzinnej Hiszpanii, wyjaśnieniem w odczuciu piszącego te słowa najbardziej wiarygodnym. By zrozumieć wychodzącą poza wartość, lecz i ograniczenia, patriotyzmu postawę tego myśliciela, należałoby – jak sądzę – wczytać się w niektóre jego pisma, w tym już pisaną na wygnaniu „konsolację” adresowaną do matki Helwii, której znaczna część staje się deklaracją ponadnarodowej ideologii stoika, stawiającego ponad wartości patriotyczne poczucie więzi z nieograniczoną wspólnotą rodzaju ludzkiego. Ten filozof czuje się obywatelem całego świata, co bynajmniej nie oznacza hołdowania dewizie: *Ibi patria, ubi bene*, lecz staje się swego rodzaju przesłaniem do współczesnej idei jednoczenia się ludzkości dla podejmowania wyzwań, przed którymi stanęła i jeszcze stanie. Jeżeli we wspomnianej „konsolacji” czytamy, że „dla mędrca ojczyzną jest każde miejsce na ziemi” (*omnem locum sapienti uiro patriam esse*)¹³, rozumiemy, iż podobnie jak nie preferuje Seneka Hiszpanii wśród innych krain ówczesnego świata, tak też nie staje się rzecznikiem zaborczego imperializmu rzymskiego.

Kończąc moje rozważania pozwolę sobie jeszcze wrócić do punktu wyjścia, by w jednej przynajmniej części usprawiedliwić wspomnianych hiszpańskich myślicieli, którzy tak mocno wiązali twórczą osobowość Seneki z tradycją

¹¹ Por. *Ad Helv.* 19, 2 – transl. A. Stewart: “It was in her arms that I was carried into Rome...” https://en.wikisource.org/wiki/Of_Consolation:_To_Helvia (7.05.2022).

¹² Informacje, które ukazują tę gorszą stronę osobowości Seneki, znaleźć można w artykule napisanym przez prof. A. Krawczuka pt. *Niemoralny moralista Seneka*, a zamieszczonym w tygodniku „Polityka” nr 15 z 14 kwietnia 2001 r.

¹³ *Dialogorum liber XII – Ad Helviam matrem de consolatione* 9, 7, 3–5: *quod patria cares, non est miserum: ita te disciplinis inuisti ut scires omnem locum sapienti uiro patriam esse.*

i mentalnością hiszpańską. Otóż mimo deklarowanego stoicyzmu odznaczał się ten artysta filozof cechami, które w ogólnym przekonaniu wyróżniają rdzennego Hiszpana. Już komentatorzy napisanych przez niego tragedii wskazują na przebijającą w nich namiętą religijność, poczucie identyfikacji z najbliższym otoczeniem, brak skłonności do myślenia abstrakcyjnego¹⁴ czy wreszcie brawurowy temperament odzywający się w stosowanych przez niego rozwiązaniach stylistycznych¹⁵, a i w samym jego stoicyzmie nie brak akcentów emocjonalnych i szeregu humanizujących ten sztywny system etyczny niuansów, które badacze zagadnienia przypisują przyrodzonej jego „hiszpańskości”¹⁶. W świetle tych interpretacji okazywałby się ów poeta filozof nieodwdzięczającym wprowadzie powinności względem miejsc, z których wyrastał, a jednak nieodrodnym synem ziemi hiszpańskiej.

Bibliografia

- Baldwin, O. (2020). „A Spaniard in essence: Seneca and the Spanish Volksgeist”. *International Journal of the Classical Tradition* 28. 1–18. 13 August 2020. <https://doi.org/10.1007/s12138-020-00571-2>
- Grimal, P. (1994). *Seneka*. Przeł. J.R. Kaczyński. Warszawa: PIW.
- Jachimowicz, L. (2004, wyd. II). *Seneka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Jagłowski, M. (2002). „Specyficzne cechy filozofii hiszpańskiej”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 27 (10 - sectio I). 183–195.
- Krawczuk, A. (2001). „Niemoralny moralista Seneka”. *Polityka* 15. 88–90.
- Kruszyńska, K. (2016). „Wokół hiszpańskiej mitologizacji Seneki”. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 2016 (2). 479–487.
- Lucius Annaeus Seneca. (1900). *Minor Dialogs Together with the Dialog „On Clemency”*. Translated by Aubrey Stewart. Bohn’s Classical Library Edition; London, George Bell and Sons. Scanned and digitized by Google from a copy maintained by the University of Virginia. https://en.wikisource.org/wiki/Of_Consoleation:_To_Helvia (7.05.2022).
- Lucjusz Anneusz Seneka. (1829). *Lucii Annaei Senecae opera omnia quae supersunt*. F. Ern. Runkopf (ed.). Vol. IV. Augustae Taurinorum.
- Przychocki, G. (1946). *Styl tragedii Anneusza Seneki*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Archiwum Filologiczne.
- Tolan, J.V. (2007). „Średniowiecze a kształtowanie się hiszpańskiej tożsamości – rekonkwista w hiszpańskiej historiografii XIX i XX wieku”. Przeł. D. Leśniewska. *Przegląd Zachodni* (1). 77–97.

¹⁴ Por. Tolan 2007: 91: „Rezultatem tej interakcji są niektóre hiszpańskie „rysy charakteru narodowego”, dostrzegane przez innych już u Seneki lub u Celtyberów: namiętą religijność, poczucie identyfikacji z otoczeniem, brak zdolności do myślenia abstrakcyjnego”.

¹⁵ Por. Przychocki 1946: 55: „Ten niepohamowany rozmach i pęd do efektów zdobniczych, to zamięłowanie do energetycznego skupiania wyrazów, ta bujność i rozrzutność w stosowaniu zdecydowanych barw stylowych i zdumiewających point, jednym słowem ta brawura a raczej to zuchwałstwo stylu jest zresztą kwestią temperamentu – i może słusznie niektórzy uczeni dopatrują się w tych objawach, jako też w niezaprzeczonej skłonności do zbyt ostrych czasem zapraw stylowych, pewnej »hiszpańskości« stylu autora, który przecież w Kordubie się urodził”.

¹⁶ Por. Baldwin 2020, 11: „There is even the possibility of suspecting that the nuances he engraved into the stoic doctrine are due to his Spanishness”.

Dr hab. prof. UŁ Zbigniew Danek – Professor of Classics and, since 2003, the head of the Department of Latin Studies and Linguistics at the University of Lodz. He defended his PhD thesis on the Platonic dialogue *Cratylus* in 1987 and obtained his post-Doctoral degree in 2000 on the basis of a dissertation on the gnoseological problems of the Platonic dialogue *Theaetetus*. His current research focuses mainly on the problems of epicurean anthropology, as well as on Platonic concepts concerning the gnoseological status of linguistic structures and the rational and metaphysical cognition of reality.

e-mail: zbigniew.danek@uni.lodz.pl